

TRANSKULTUREL PSYKOLOGI

Fra tværkulturel psykologi til community psykologi

Peter Berliner

Hvor den tværkulturelle psykologi beskæftiger sig med sammenligninger mellem adfærd i forskellige kulturer, beskæftiger den transkulturelle psykologi sig med den proces, der opstår i mødet mellem mennesker fra forskellige kulturer. I dette møde opstår en ny kultur. Det beskrives hvorledes kulturbegrebet således kan ændres og dermed give muligheder for andre valg, end de, der udspringer af et kulturbegreb, der adskiller i stedet for at samle – et kulturbegreb der medfører eksklusion i stedet for et globaliseringsbegreb, der medfører inklusion. Det vises hvorledes denne synsvinkel kan anlægges konkret på behandlingen af voldelige unge gennem en inklusion i samfundet i stedet for gennem eksklusion. Det diskuteres ligeledes hvorledes psyko-traumatisering kan forhindres og afhjælpes gennem social støtte. Denne støtte er indlejret i en større samfundsmæssig diskurs, der præger de lokale miljøer (communities) gennem brug af bestemte metaforer og forståelsesrammer. Kulturbegrebet er en sådan metafor med store sociale implikationer.

Fra tværkulturel psykologi til transkulturel psykologi

Den tværkulturelle psykologi har udviklet sig meget indenfor de sidste tyve år. Det har en baggrund i den øgede migration i verden, samt i den stadig mere nærværende globalisering. Indenfor psykologien har det sågar ført til, at den tværkulturelle psykologi har måttet ændre navn – fra tværkulturel psykologi over kulturpsykologi til interkulturel psykologi og transkulturel psykologi.

Begrebet transkulturel betyder, at der er tale om proces, der i sit udgangspunkt taler om en udveksling mellem kulturer, men som i sin konsekvens fører til en forståelse af det transkulturelle som et overbegreb for kultur. Pga. globalisering og udveksling mellem mennesker på jorden vokser der en kultur frem, der består i denne udveksling. Der er forskellige magtpositioner at finde i udvekslingen, der kan forstås som en proces, der udvikler sig ikke intentionelt, men ud fra en kakofoni af forskellige stemmer,

hvoraf nogle taler højere end andre. F.eks. er selve den tekniske opbygning af Internettet en meget stærk stemme i denne udveksling. I udvekslingen sker der en ophævelse af det kulturelle i den forstand at dette knyttes til forskellige grupper og lokaliteter. På sigt sker der måske en ophævelse af definitionen af personer ud fra nationalt tilhørsforhold eller andre tilsvarende kategoriseringer.

Hvor tværkulturel psykologi beskæftigede sig med sammenligninger af fænomener i forskellige kulturer, beskæftiger den transkulturelle psykologi sig med udvekslingen mellem kulturer – og dermed også med hvorledes de forskellige kulturer overhovedet udpeges som væsentlige og bestemmelige kategorier i en sådan interaktion. Transkulturel psykologi kan derfor også kaldes interkulturel psykologi, hvori det ikke er kulturerne, men deres samspil, altså en over-kulturel helhed, der træder i fokus for udforskningen.

Den transkulturelle psykologi interesserer sig for den forhandling, der foregår mellem en række positioner om, hvorledes kultur skal forstås og hvilken rolle, kulturbegrebet spiller. Bruges det til at adskille grupper – altså som en eksklusionsgrund i en samfundsdebat – eller bruges det til at søge en særlig forståelse for de andre, det anderledes, det ikke-forståelige. Den tværkulturelle psykologi og antropologien har i øvrigt en særlig placering i psykologiens udvikling i de senere år, idet opløsningen af det essentialistiske person-begreb (personligheden) netop har hentet inspiration gennem studier, der viste at dette person-begreb i høj grad var en konstruktion, der kun fandt genklang i bestemte dele af det, vi ynder at kalde »den vestlige verden« (selvom kloden vistnok er rund). Denne indre, vedvarende og af indre dynamikker bestemte personlighed opstod indenfor psykologien som en parallel til dannelses-romanens beskrivelse af livshistorien som den væsentligste forklaringsgrund for et menneskes handlinger. I dag er dette personlighedsbegreb under voldsom kritik som en form for tingsliggørelse, en substantivering, en naturalisering af en social konstruktion (Gergen 1991, 1997). I stedet fremsættes teorier om selvet som kontekstuel og distribueret, dvs. en position i en kontekst af social art. *Selvet* er ikke identisk fra situation til situation, ifølge denne teori, men er en konstruktion i form af en efterrationalisering, der finder sted ved brug af sproglige formuleringer – der ligeledes er sociale idet sproget er fælles og ikke individuelt.

Kultur og livspraksis

Kritikken af personlighedsbegrebet er hentet fra den tværkulturelle psykologi og viser dermed, hvorledes begreber konstitueres forskelligt i forskellige kontekster. Dette kan lede til et dobbelt-loop, idet vi så kan underkaste kulturbegrebet selv en tilsvarende analyse. Kulturbegrebet bruges jo

netop ofte som en bagvedliggende forklaringsgrund. Ideen om en overflade og en dybdestruktur er derved central for kultur-begrebets konstitution. Denne dualistiske position er i dag kritiseret af den socialkonstruktionistiske kritik af dualisme-begrebet. Helt ind i vores opfattelse af tegn optræder denne dualisme, således at der bagved overfladen skulle kunne findes det egentlige indhold (Billington et al 1998).

I stedet for denne dualisme sættes den sociale konstruktion af begreber gennem forhandlinger. Denne social konstruktionistiske position er aktuelt under kritik, idet den anklages for at overse to væsentlige aspekter, nemlig a) at forhandlinger sker indenfor gældende diskurser, der i sig rummer et magtaspekt; og b) at forhandlingerne sker i et materielt rum, hvor teknologi og materialitet spiller en væsentlig rolle i sig selv – og hvor de involverede skal forholde sig til konkrete opgaver, dvs. konkrete valgmuligheder for handlinger i en kontekst.

Dette har ført til en stor interesse for undersøgelser af konkret livspraksis for mennesker, samt for de fortællinger, metaforer og dermed diskurser, de anvender til at begrebsliggøre og kommunikere omkring denne kontekst. Oplevelsen af kontrol, beslutningsdygtighed og social støtte er meget central i dette, såvel som stress-forskning generelt som forskning specifikt i psyko-traumatologi har vist. Området community psykologi har aktuelt opnået stor interesse, fordi det netop udforsker, hvorledes kontrol (manageability), beslutningsprocesser og social støtte finder sted i nærmiljøer. Ved at inddrage konteksten på denne måde fjernes fokus fra den enkeltes personlighed og vægten lægges i stedet på agency og subjektivitet, dvs. muligheden for at indgå aktivt i miljøet. Psykologiens genstand er dermed ikke personligheden men »person-in-context«. At begrebssette personligheden i sig selv forkastes i denne teoriramme, idet det anses for at være en abstraktion, hvor forskeren oversætter handlinger til et personlighedspsykologisk sprog, der dermed almengøres i form af en sub-personal teori. Igennem denne dobbelte oversættelsespraksis, kaldet fortolkning, skrives ressourcer og belastninger fra konteksten ind i personligheden og søges støttet eller løst der. I en *community psykologisk* (Dalton et al 2001; Milne 1999; Lewis et al 1998; Orford 1998; McWhirter et al 1998; Minuchin et al 1998) tilgang fastholdes konteksten som det fokuspunkt, hvor problemerne og ressourcerne er – og derfor skal man også i et praktisk perspektiv løse og udvikle dem dér.

Community psykologiens videreudvikling

I dag er *community psykologien* under videreudvikling i retning af en øget forståelse for, at community – nærmiljøet – konstitueres gennem en proces, der involverer flere aspekter.

- Ét aspekt er det større samfund, dels materielt (fordeling af ressourcer samt opbygning af strukturer og institutioner), dels symbolsk, diskursivt, i form af udpegning af problematisk adfærd og prosocial adfærd.
- Et andet aspekt er det allerede nævnte, nemlig subjektivitet – hvor der må udvikles en psykologisk teori, der ikke forklarer de – f.eks. politiske – valg, mennesker tager ud fra livshistorien eller narrativer, men i stedet må følge implikationerne af disse valg.
- Et tredje aspekt er at deltage i en punktuering af de beretninger og problemløsninger, der findes, f.eks. gennem en vægtning af styrker, ressourcer og sundhed, i stedet for kun på symptomer, belastninger og sygdom (Antonovsky 1990) – og samtidigt huske at disse begreber er kategoriseringer og udtrykker synsvinkler og ikke positioner i en dualistisk opfattelse af f.eks. sund og syg (Fruggeri 1991).

Den teoretiske og anvendte psykologi har tenderet i retning af at fokusere på symptomer i stedet for på livspraksis. Dette er der mange grunde til, men måske er tiden nu moden til at udvikle synsvinklen. Allerede i 1989 skrev Heller:

»Our professional traditions tells us to attend to symptoms of depressed affect, such as the number of days when it was hard to get up in the morning, and to ignore signs of political apathy, such as the number of years of not registering to vote. We ask about queasy stomachs, sleepless nights, and family conflicts, but not about feeling safe in the streets, the number of persons on our block that we know by first name, or the availability of recreational centres for teens. We ask out teenagers about their experiences with drugs, alcohol, and sex, but do not ask them about their hopes for the future, the community attributes they value, or whether they believe they can make a personal impact upon the way they, or others, will live 10 years from now.«
(Heller 1989, p. 12).

I det følgende vil jeg beskrive træk af udviklingen i den tværkulturelle psykologi frem mod i dag, hvor vi taler om interkulturel og transkulturel psykologi. Udviklingen er i oversigt; fra essens (indhold) til relativisme – til sociale konstruktioner – til community psykologi – og til at se på helheden af society/community/familie/individ. Jeg vil præsentere to eksempler på disse overgange: a) fra et essentialistisk til et diskursivt kulturbegreb, og b) fra person-orientering til den community orienterede tilgang.

Del I

Fra kultur som entitet til kultur som proces

Den tværkulturelle psykologi beskæftigede sig med sammenligninger af adfærd, tænkning og følelsesudtryk hos mennesker fra forskellige kulturer (Berry, Irvine & Hunt 1988, Berliner 1992A). I psykologien bliver kulturen brugt som forklaring på, hvorfor bestemte grupper af mennesker reagerer som de gør. I et forsøg på at problematisere denne kulturopfattelse i psykologien holdt jeg i starten af 1990'erne et oplæg på en international konference om »Cross-Cultural Psychology« (i Karasjok). Jeg citerer her fra mit oplæg, der var på engelsk:

»The construction of culture: The concept of culture is highly political. Sometimes it is a essential part of ethnic revival movements. In different contexts it is part of segregation and oppression of larger groups within a population.

Even though culture is very hard to define, it is often taken for granted that »culture« do exist. Culture has become part of our everyday vocabulary. It has a noteworthy impact on the language of social science and psychology. The concept of culture has been transformed into a preposition, as if culture existed in itself. Culture is used as an explication of the final cause of behaviour. Even among the vocabulary of scholars the concept of culture persists, although it is impossible to define. This dilemma is evident when theories of post-modernity and culture are interrelated. Culture is then defined in very abstract manners:

»To focus on drama, code, and people's plans indicates a shift in the image of culture. While it was once seen as a map of behaviour, it is now increasingly seen as a map for behaviour. In this view, people use culture the way scientists use paradigms to organise and normalise activity. Like scientific paradigms, elements of culture are used, modified, or discarded depending on their usefulness in organising reality.« (Peterson 1979, from Gudykunst & Ting-Toomey 1988, p. 29).

»Culture« is a very abstract concept. It is widely accepted that it is impossible to define culture in a cogent manner. Culture is a theoretical construct, which forms a supposition in our analyses. During the last decades, great theoretical efforts have been invested in de-constructions of essentialism in psychology. Focus has changed from mentalism to social interaction. But in the wake of essentialism in psychology, we find the outline of an essentialism regarding »cul-

ture«. And even if culture is defined in terms of interaction, social exchange, and communicative creation of meaning, essentialism might rise again in the idea of interaction. The ever changing of social interaction is just a new formulation of a firm base for any analysis.

»A group that can be characterised as having a culture base is seen not as a fixed or static entity but as one that is constantly changing in environmental interaction with other groups. However, members of a cultural group tend to reinforce certain attitudes and behaviours in one another, and those become identifiable features that are constant over time and space. Culture might thus be described as the totality of learned, socially transmitted behaviour of a group that emerges from its member's interpersonal transactions. Since counselling is a process that enables the client to function more effectively as an individual and with other individuals, a major focus of counselling is the relationship that each client has with himself or herself and with others within the context of culture an environment.« (Axelson 1993, p. 3).

Indeed, it is possible to study different groups and thus point out differences in attitudes or problem-solving skills. But the results are presupposed in the very definition of these groups as separate.

»Ultimately we will argue that the cultural differences between people in professional communication are likely to be rather less significant than other differences which arise from being members of different gender or generational discourse systems, or from the conflicts which arise between corporate discourse and professional discourse systems.« (Scollon & Scollon 1995, p. 4).

Whereas culture might be considered a suitable explanation of behaviour, in fact it is often only helpful for the therapist in order to deal with intricate patterns of patient's behaviour. But any behaviour is composed of different aspects. It is over-determined. And thus it is open to multiple interpretations.

An example from a group supervision with staff from Danish day-care institutions may illustrate the complexity of behaviour:

A Muslim father complains to the leader of a kindergarten. His complaint centres on disappointment regarding his son's use of the same cutlery as the other children. The problem is that the cutlery is cleaned in the dish-washer. And in the dish-washer the cutlery is exposed to small pieces of leftovers, including pork. Because of this, the father demands that his sons cutlery must be washed separately. The leader focuses on the cultural dimension and replies that he must

accept the procedures in this Danish kindergarten, or take care of his child at home. The father gets upset and it all ends up in a quarrel and threats of violence.

In another kindergarten a similar situation is handled in quite a different way. The leader meets the father with appreciation of his concern for the nutrition of his son. Then she explain that the best solution to the problem is, that he brings his son cutlery back home every day and washes it himself. The father reconsiders the problem and concludes that his sons cutlery has been properly cleaned in the dishwasher in the kindergarten. He just want the leader to assure him, that the dish-washer is new and functioning well.

This short example shows, that

- every situation or problem may draw on an larger amount of »contexts«. The problem with the cutlery may be seen in the context of impurity of food. But it may also be seen in the contexts of control, of leader-parent communication in kindergartens, of work tasks or of the different roles of males and females. Each situation or »element« is thus over-determined. There is no simple relation between the elements and the cultural system;
- the culture is not the determinant of the situation. Instead it is the course of the communication that provides the culture with significance. The second leader mentioned in the example views the father not as a Muslim, but just a father , who genuinely worries about the well-being of his child;
- behaviour, interpretation, and the social use of interpretations form a second order context, in which the outcome of the social interaction might be understandable.«

I et kapitel i Arenas (red.): *Interkulturel psykologi* (Berliner 1997) gav jeg et tilsvarende eksempel:

»En flygtninge familie fra Asien oplever svære problemer i forbindelse med teenage-sønnens oprør mod faderen. Sønnen har været en nøgleperson i familien i den lange periode, hvor faderen pga. fængsling og tortur var fraværende. Sønnen går i dansk skole og har danske kammerater. Såvel faderen som sønnen har intentioner om at få familien til at fungere, men netop disse intentioner støder sammen.

Det kommer til voldsomme konfrontationer.

Familiens situation er i øvrigt kendetegnet ved arbejdsløshed, en trang bolig, manglende socialt netværk og afhængighed af det sociale sikringssystem.

Ser vi på denne situation, kan vi forklare situationen ud fra kulturel baggrund, men der er en lang række andre forklaringsmuligheder:

- *Post traumatic stress disorder hos faderen og tilsvarende krisesymptomer hos flere af de andre familiemedlemmer (torturoplevelser, tab og traumer i forbindelse med krig, forfølgelse og med selve det at forlade sin livsramme).*
- *En almindelig ungdomsproblematik – hvor sønnen er ved at finde sin identitet, hvilket kan føre til konkurrence med faderen.*
- *En immigrationsproblematik (enkulturation), hvor enkulturationen til situationen i det nye land giver forvirring, usikkerhed og irritabilitet – og hvor situationen til tider præges af racisme og uvilje fra lokalbefolkningen side.*
- *En kognitionspsykologisk problematik, der handler om familiemedlemmernes måde at forstå problemer og løsninger på.*
- *En social forklaring, der ser på familiens aktuelle situation som helhed, især på almindelige sociale problemer (arbejdsløshed, boligsituation, etc.). Graden af »marginalisering« er her central, samt familiemedlemmernes sociale netværk.*
- *En familiedynamisk synsvinkel, især familieproblemer i forbindelse med genforening i det nye land.*
- *En forklaring ud fra kulturelle træk: I flygtningefamiliens kultur værdsætter man lydighed – hvor man i den nye kultur fremmer selvstændighed.*
- *Eventuelle personlighedsmæssige problemer fra før torturen og flugten.*

Hver af disse forklaringer vil ofte fremstå som dækkende. Men i arbejdet (som psykologer, socialrådgivere, pædagoger, etc.) med flygtninge og indvandrere (minoriteter i det hele taget), har der været en tendens til at fokusere meget på kulturen som forklaring på symptomer hos den enkelte eller i familiens samspil. I arbejdet med flygtninge har megen interesse samlet sig om forklaringen ud fra PTSD, men ofte med en side-fokusering på kulturen som baggrund. Det er tankevækkende hvorfor vi som behandlere har lagt så meget vægt på netop den kulturelle synsvinkel, når de andre forklaringer er mindst lige så gyldige« (Berliner 1997).

Når kulturen bruges som forklaringsgrund bliver den substantialiseret, dvs. at den tilskrives en faktisk eksistens i verden og dermed får sit eget indhold, sin egen essens. Overfor denne essentialisering kan man sætte selve kulturbegrebets historiske udvikling og dermed pege på at kulturbegrebet er en tidsmæssigt afgrænset punktuering af verdens mangfoldighed.

Kulturbegrebet som forskelsdannelse

Kulturbegrebet har sin egen historie. Man kan argumentere for, at kulturbegrebet er en sproghandling, der resulterer i et bestemt forhold imellem mennesker, idet nogle gennem konstitueringen af et kulturbegreb kan defineres som kulturelt anderledes. Kulturen bliver en kontekstmarkør for forskel, for anderledeshed, for ikke-lighed. I artiklen fra 1997 (Berliner 1997) opregne- de jeg fem træk ved kulturbegrebet i dets essentialistiske form. Disse vil jeg ligeledes nævne her. Det er magt, generalisering, substans, fortid, og objektivitet.

Magt: Med den europæiske kolonialisering af store dele af verden bliver kulturforståelse relateret til et strategisk perspektiv, hvilket viser sig ved at antropologien som fag knytter sig til mødet mellem kolonimagt og kolonialiseret. Kulturen bliver strategisk vigtig i dette magtspil og viden om de kolonialiseredes kultur indgår direkte i kolonipolitiske overvejelser. Det medfører at de antropologiske undersøgelser, om end det tager form af feltarbejde og essayistiske beskrivelser af traditioner og livsstile, sker i en overordnet kontekst af politiske og økonomiske dimensioner. Der er meget ofte en magtmæssig ulighed mellem parterne – og at tematisere dette som kulturforskelle bliver i sig selv en reduktionisme eller i hvert fald en indsnævring af synsfeltet. Det er til stadighed et problem i kulturforskningen, at den altid er indlejret i mødets overordnede politiske og økonomiske rammer. Der er forskellig fordeling af magt som baggrund for mødet – og dermed i mødet.

Generalisering: Kulturen knyttes til det generelle, det overordnede, det abstrakte. Kulturen begrebsliggøres som det fælles for en gruppe mennesker. Kulturen beskrives derved som en struktur, der ligger »bagved« konkrete handlinger og udsagn. Kulturen opfattes som helheden af den lærte, socialt videregivne adfærd, der udspringer af den måde, medlemmerne af kulturen omgås hinanden på (Axelson 1993). Kulturen beskrives som en form for drejebog, kaldet »script« eller »schema«, der er fælles for en gruppe mennesker (Gudykunst & Ting-Toomey 1988). Det er ofte et problem for den behandler, der lægger et kultur-begreb som baggrund for sin intervention, at finde sammenhængen mellem kulturniveauet og individniveauet. Hvis man beskriver en given kultur, er der altid et teoretisk uoverkommeligt spring til et bestemt, konkret menneskes viden og overbevisninger. Så: Mind the gap! Ingen personer *er* en given kultur. Det er, som nævnt, blevet forsøgt at løse dette problem ved at opfatte kulturen som en art referencesystem. Kulturen er da en forståelsesramme, som individet tolker egne og andres handlinger ud fra (Gudykunst & Ting-Toomey 1988). Også i denne opfattelse af kulturen er det stadig det fælles, det generelle, der definerer kulturen. Generaliseringen er på den måde et meget højt abstraktionsniveau i forhold til menneskers oplevede dagliv.

Substans: Det tredje grundaspekt ved kulturbegrebet er, at det henviser til en substans – eller til en struktur, der da beskrives som en substans. Det kulturelle system beskrives som et lager, hvor grundlæggende værdier og normer, findes (Layder 1994).

Fokusering på det forgangne: Ud fra de ovenfor nævnte definitioner af kultur er det evident, at det forgangne (traditioner, værdier, materialiseringer, m.v.) opfattes som determinerende for den nutidige adfærd. Det er kernen i teorierne, at det kulturelle system er medbestemmende for vore handlinger, tanker og følelser. Kulturbegrebet i de nævnte opfattelser rummer således ikke plads for ændringer og udviklinger. Nytænkning og ændrede handlinger falder udenfor kulturbegrebet.

Kulturen som objektivt bestemmelig: Et sidste aspekt ved kulturbegrebet er, at kulturen beskrives som uafhængig af iagttageren. Kultur beskrives som noget, der ér bagved de konkrete handlinger og situationer. Kulturen bliver et objekt, der kan opdages og afdækkes. I den form for forskningsproces sætter man parentes om iagttageren. Denne opfattelse er blevet kritiseret gennem de senere år (Hastrup 1988), men kulturen beskrives stadig af nogle forskere som noget, der er udenfor iagttageren – og som man kan afdække og sætte på system (f.eks. Matsumo 2000; Brislin 2000).

Kultur som fælles udvikling

I stedet for denne kulturopfattelse som udgangspunkt for en tværkulturel psykologi har jeg foreslået et kulturbegreb, der tager afsæt i det konkrete, nutidige og fremadrettede. Denne opfattelse er inspireret af en socialkonstruktionistisk teoriopfattelse, men kan i dag føres videre i en community psykologisk tilgang og en udvikling af denne i et handlingsteoretisk og et diskurspsykologisk perspektiv (Smith 2000).

Grunden til at denne essentialistiske kulturopfattelse må opgives er, at den medfører en mulighed for mer-viden på det kulturelle område. Det etiske problem, der kan opstå ved dette – f.eks. at udefra kommende forskere kender kulturens essens bedre end de lokale og derfor kan være en form for eksperter – kan løses ved at man tilskriver denne eksperterolle netop til de lokale. Dette er etisk korrekt, men rækker ikke ved det faktum, at kultur diskursivt bindes til det at være mer-vidende eller mindre-vidende. Disse positioner åbner dernæst for den ovenfor nævnte proces omkring ekskludering og inkludering i kulturen. I princippet er der derved åbnet for nationalisme, og vejen til etnisk udrensning er i hvert fald ideologisk og teoretisk begrundet mulig (Sampson 1999).

Den samme proces gør sig gældende i enhver form for grundlæggende teori, der forklarer andres adfærd ud fra kategorier, de ikke selv har bragt

frem. Dette er et gammelkendt problem i den tværkulturelle psykologi (Berliner og Hommelgaard 1987) og er søgt løst på forskellig forskningsmæssig vis. Tydeligt viser problemet sig også i brede teorier, der søger at forklare psykiske strukturer ud fra samfundsforhold – de såkaldte socialkarakter-teorier (deMause 1999). I disse teorier indtager forskeren eller for den sags skyld terapeuten en ekspert-position i forhold til de mennesker, der undersøges. Deres adfærd fortolkes ind i en teoriramme, der ikke er deres egen og derfor henter sin begrundelse i teoretiske konstruktioner, der i sig selv institutionaliserer en magt-forskel mellem forsker og undersøgte. Dette fører til spændende teorier, men disse indlejres diskursivt altid på forhånd i en magtdiskussion, der ikke tematiseres, men netop viser sig i etableringen af en mer-vidensposition (Cecchin 1994). Om mennesker i deres livspraksis overhovedet kan sættes på fællesnævnerne på den måde, er et videnskabsteoretisk spørgsmål af store dimensioner. Det er aktuelt, når f.eks. de unges identitetsdannelse beskrives ud fra en overgribende socialisationsteori, hvor man allerede i udgangspunktet har en præmis og en dualisme mellem individ og samfund. Det fører på den politiske arena f.eks. til en legitimering af en institution som folkeskolen, der ikke passer til mellem en fjerdedel og en femtedel af eleverne. Dette forklares da ikke ud fra skolens manglende kompetence som institution, men ud fra børn og unges ændrede karakter. Børn reagerer på livsforhold – på belastninger og ressourcer i nærmiljøet. Hvorfor dette skal forklares ud fra et karakterbegreb, dvs. flyttet ud af den konkrete kontekst, kan kun forstås ud fra en eksklusions- og inklusionsproces, der definerer hvem der er rigtige »borgere« eller »brugere« og hvem, der ikke er (men er »syge«, »afvigende«, havende en ny »karakter« eller »identitet«).

I stedet for at beskrive kulturen som en bagvedliggende struktur, må vi udvikle en teorimodel, der bygges op omkring gensidighed, det konkrete kontekstuelle, det unikke, forandring og fremadrettethed under iagttagelse af alle implicerede synsvinkler.

Gensidighed: At forholde sig interaktionelt vil sige, at man er i stand til at forholde sig til de diskursive, aktive og materielle processer, der institutionaliserer magtforskelle mellem mennesker. Gensidighed kræver, at den tale og de handlinger, der finder sted i samspillet, af begge parter opfattes som relevante og engagerende.

»At være i dialog er at forstå andre og at engagere sig i en fælles udvikling af forståelse og mening. Det forudsætter åbenhed overfor rigtigheden, logikken og gyldigheden i vore klienters ideologier, vurderinger og synspunkter – og en villighed til at sætte spørgsmål ved gyldigheden af vore egne« (Anderson & Goolishian. 1992, s. 80).

Der igennem kan man få øje på den fælles historie, som den skabes, udvikles og ændres i selve dialogen.

Den konkrete forankring: Seifert (1991) skriver, at forestillinger om kultur (kulturel bias) kan forhindre en lærer (og klassekammerater) i at se elever fra en minoritetsgruppe som unikke. De ses i stedet som prototyper. Det lukker for kommunikationen – og dermed for social støtte og samarbejdet af fælles proces (Seifert 1991). Berry (1992) har opstillet en faktor-model for indvandreres integration. Det viser sig at *social støtte* (social support), *aktiv deltagelse* samt oplevelsen af *at have kontrol* er helt centrale. Hvis de tre punkter ikke er opfyldt kan personen eller gruppen blive marginaliseret. At være i en marginaliseret position er ikke specifikt for denne eller hin kultur, men det er en konkret magtesløshedens position, der bliver selvforstærkende i sin låsthed (Fridberg 1992). Det er den faktiske position en minoritetsgruppe er i, der er væsentlig for forståelsen af dens medlemmers muligheder. Hvis man som underviser er opmærksom på forskelligheder blandt eleverne, kan man optræne en interkulturel kompetence uden at man nødvendigvis er ekspert på alle kulturer. Men endnu vigtigere er det at have viden om, hvordan livsvilkårene er for medlemmer af minoritetsgrupper (Seifert 1991). Arbejdsløshed, ringe boligsituation, børne-pasningsproblemer, økonomiske problemer er ofte langt mere centrale temaer her end kultur.

Proces: Overfor opfattelsen af kultur som en substans, kan man sætte en synsvinkel, der begrebsliggør processer og ændringer. Substansbegrebet levner ikke meget rum for handlinger og ændringer. Modsat dette synspunkt findes der ét, der ser kulturen som en fortsat forandring eller vækst – ved at fantasiens hundredvis af blomster springer ud i alle retninger (Hauge 1988). I en sådan opfattelse kan kulturen defineres som en proces, der rummer mulighed for at ændre sig. Kulturen er da processer såsom refleksivitet, kommen til erkendelse, æstetik og engagement (Fjord Jensen 1988). Dermed er procesbegrebet blevet det centrale i overvejelserne over kultur.

Det fremadrettede: Kulturen er en udvikling, idet den eksisterer i en fortsat proces – der retter sig mod det fraværende, det fremtidige. I denne opfattelse ligger en historie-filosofi, der opfatter historien som en udvikling, der ikke blot er en forlængelse af nutiden ind i fremtiden. Der sker brud, ændringer og overskridelser (Kojève 1975). Det fraværende – det, som ikke er – er dynamikken i kulturens udvikling (Marcuse 1973). I denne historiske proces opstår der nye resultater, der ikke var kendte på forhånd.

Kulturen er denne form for skaben:

»For Williams er vi alle kunstnere. Arbejderkulturens kunstværk, dens »creative achievements«, er fagforeningen, dens kooperative bevægelse og arbejderpartiet.« (Hauge 1988, s. 40; se også Williams 1977; 1976).

I et behandlingsmæssigt perspektiv betyder det at der arbejdes i et fremadrettet perspektiv – og dette i en dialog med det perspektiv en person eller en gruppe selv lægger på sin fremtidige livssituation (Penn 1985, Berliner 1992B; 1987; 1997).

Fælles frembringelse: Kulturmøde er et møde mellem konkrete mennesker i konkrete livssituationer. Kulturen er i den proces, der opstår mellem deltagerne i en given udvekslingssituation. Kulturforskelle er en relation, et samspil. I dette samspil opstår en række reaktionsmåder, der er handlinger i selve situationen. Det, der sker i samspillet, er i sig selv. Det er en kulturskabelsesproces, der ikke kan forklares ud fra ydre kulturtræk, men som i sig selv er afgørende for hvad der omtales som kultur. Denne proces kan ikke forstås alene ud fra delene, men må forstås som en proces i sig selv (Watzlawick 1996).

Sammenfattende omkring overgangen fra substantielle kulturopfattelser til opfattelsen af kultur som proces kan det siges, at kultur som substansbegreb kan medvirke til at bortvise reelle sociale og politisk bestemte livsvilkår. Hvis man i stedet for kultur taler om undertrykkelse, marginalisering, racisme, arbejdsløshed og stigmatisering, sker der en kontekstualisering af menneskers livssituation.

I en 1. ordens logik eksisterer kultur (Sue et al 1991; Gray-Little & Kaplan 2000). I en 2. ordens logik rettes opmærksomheden på processer og udveksling (Maturana & Varela 1987). Det betyder, at analysen af kulturbegrebet i en 1. ordens logik drejer sig om kortlægning af vaner, strukturer og adfærdsmønstre. I 2. ordens logikken fokuseres der på forskelsdannelse, magtrelationer, låsninger og åbninger, selvrefleksivitet, samspil, fælles narrativer og konstruktioner. I et socialkonstruktionistisk perspektiv ses der på hvorledes disse forhold placerer sig i en større social diskurs, der muliggør deres organisering (White & Epston 1990; Freedman & Combs 1996). Større sociale diskurser, der er overindividuelle og over-kommunikative medinddrages i analysen – f.eks. udpegning af forskellige positioner i relation til køn som socialt institutionaliseret kontekstmarkør. Ved at kunne forholde sig analytisk og praktisk ændrende til disse sociale diskurser, der i sig rummer en legitimering af magtforhold, kan der gives ørenlyd til andre stemmer, andre fortællinger, andre diskurser og således ske en *empowerment* af bestemte grupper eller personer, så disses handlemuligheder udvides. I denne proces er kultur et diskursivt udpeget fokuseringsområde, der som sådant ikke rummer en essens, men er en position i en fortsat forhandling om magt og muligheder

Denne socialkonstruktionistiske opfattelse af kulturbegrebet medførte i løbet af 1990'erne et brud med tidligere tiders essentialistiske kulturopfattelser – ikke mindst på baggrund af disses massive politiske implikationer, men også på grund af deres teoretiske uholdbarhed.

I midten af 1990erne kom community baserede tilgange ind i debatten og bidrog til en konkretisering af, hvorledes konteksten er central for begribelsen af menneskers livssituation. I dag er denne position under hastig udvikling, idet community baserede tilgange dels er under kritik for at være politisk bestemte snarere end psykologisk/sociologisk underbyggede (Rose 1999) og at omfatte meget brede og udefinerbare begreber omkring social support. Denne kritik har ført til en videreudvikling, hvor faktiske arbejdsopgaver og diskursive formationer i det lokale miljø sættes i relation til større samfundsmæssige processer. Som et eksempel på dette vil jeg omtale Matu-projektet i Grønland, hvor en behandlingsform er opbygget omkring integration af unge i en diskursivt (metaforisk) sat kultur-rel (social) kontekst.

Del II

Fra community psykologi til diskurs og handling

I Grønland har man i disse år udviklet en community-baseret metode til behandling af unge mænd, der udviser aggressiv adfærd. Allerede ordet aggression ses i behandlingsprojektet som en diskursiv udpegning af et problem, snarere end som beskrivelse af en essens, der kan forstås i sig selv. Som begreb er det altid relativt, set i forhold til noget andet og vurderet fra en bestemt position, der aftegner sig netop i denne udpegning. Dette afspejler sig i den behandlingsform, man har iværksat overfor unge med aggressiv adfærd (Hakesberg & Berliner 2001).

I en række lande har man i 1980erne overfor disse unge brugt de metoder, der beskrives som »short sharp shock«, dvs. det, vi forstår ved overlevelseskurser, boot camps, eller hurtig sanktionering fra ordensmagts side. Det har vist sig, at der ikke er nogen påviselig effekt af disse metoder, i nogle tilfælde ser det endog ud til at disse metoder ligefrem øger den kriminelle adfærd hos denne gruppe unge. De unge i denne gruppe betegnes som havende adfærdsforstyrrelser, der viser sig ved antisocial adfærd.

Det ser ud til, at jo mere man isolerer de unge fra samfundet, jo mindre langtidseffekt har indsatsen. Hvis man kæmper imod *aggressionen* (begræbssliggjort som en indre egenskab) kan man tidsmæssigt begrænset lære de unge andre adfærdsformer så længe de er i behandling, men når de er tilbage i samfundet er der ingen længerevarende effekt af denne læring.

I 1990erne begyndte man at kombinere den omtalte isolation fra samfundet med indsigt-orienteret terapi ud fra en hypotese om, at vold og aggression skyldes en indre brist, en indre sorg, eller en indre mangel på objektkonstans. Det viste sig, at denne form for følelses-orienteret terapi ingen effekt har på målgruppen, der i mange tilfælde blot sagde det, terapeuten gerne ville høre, i andre tilfælde blot var uinteressert, og i endnu

andre tilfælde reagerede med forstærkelse af den aggressive adfærd (Compas 1995). Denne tilgang bekræftede så at sige de unges erkendelse af at blive set som *forkerte, syge, ikke af værdi*. En meget stor del af behandlingen af de unge har taget udgangspunkt i alt det, der er forkert hos dem. Dette patogene synspunkt – med Antonovskys (1990) udtryk – har medført, at de unge skulle lave sig om. I stedet må man i en community-baseret tilgang mødes med de unge i en co-construction af den fælles virkelighed. I ordet co-construction ligger netop, at alle kan bidrage med noget til den fælles opbygning af den sociale forståelsesramme eller realitet.

Igennem en årrække har der fundet en række voldsomme episoder sted i Grønland i form af unge mænd, der overfalder og dræber andre, i nogle tilfælde familiemedlemmer, i andre tilfælde venner. Det er et stadigt mere presserende spørgsmål, hvad der kan gøres for at bremse udviklingen af denne form for vold. De fleste behandlingsmetoder består, som nævnt, i isolering af de unge i lukkede institutioner, hvor man søger at begrænse den aggressive adfærd. Dette sker gennem sanktioner og begrænsninger. I behandlingsprojektet Matu er man gået den modsatte vej, idet man taler om en »rejse ind i samfundet« i stedet for ud af det. De unge skal ikke gemmes væk, men skal derimod gøres synlige, således at samfundet som helhed må tage stilling de unges situation.

Behandlingsformen fokuserer på at hjælpe de unge til at kunne afværge egen voldelig adfærd og at finde konstruktive adfærdsmodeller i samværet med andre. Vejen ind i samfundet sker gennem meget hård fysisk konditionstræning og elite-idræt.

Behandlingen sigter på (Hakesberg & Berliner 2001):

1. At ændre metaforerne omkring drengene. I stedet for at se dem som »personlighedsforstyrrede« eller »nogen, der ender i Hersted Vester« eller nogle, der er »meget farlige« stræber man mod at synliggøre dem i aktiviteter, såsom løb, sammen med andre borgere i byen – og på den måde få dem beskrevet som »de drenge, der virkelig kan løbe hurtigt«, »kommende idrætshåb for Grønland«, »levende eksempler på at en udvikling kan ændres« etc. For at betegnelserne for disse unge kan ændres, kræver det en offentlighed omkring dem. Behandlingen består således også – og med stor vægt på dette – i at ændre offentlighedens opfattelse af dem. Når man ændrer metaforerne, ændrer man også holdningerne til dem – og de ses som gyldige medlemmer af det sociale netværk i stedet for som uønskede elementer.
2. At befordre en aktiv re-integration af drengene i fælles aktiviteter med andre mennesker. Dette hænger sammen med punkt 1 og er især vigtigt, da social praksis jo netop er noget, man udvikler konkret sammen med andre.

3. Gennem ændringer af metaforerne ændres drengenes selvbeskrivelser også. Derved ændres deres oplevelse af egen værdi også. I moderne personlighedspsykologi opfattes selvet eller personligheden i stigende grad som en følge af den måde, man beskriver sig selv på. Og når beskrivelserne ændres, så ændres personligheden faktisk også.
4. At arbejde med større enheder end den enkelte dreng, dvs. med drengene i en sammenhæng – der både består af andre mennesker og af konkrete opgaver. Ideen i dette er at se på situationsfaktorer snarere end på personlighedsfaktorer, idet det jo er sådan, at unge, der udviser aggressiv adfærd, kun gør dette i bestemte situationer. Aggressionen er således i vid udstrækning knyttet til situationen. Ændrer man på situationerne bortfalder den aggressive adfærd. Så det er snarere situationerne, der skal i »behandling« end de enkelte drenge.
5. At ændre samfundet omkring drengene – det er en community-terapi, der omfatter alle i interaktionen, såvel drengene som alle dem, der møder dem og taler om/med dem (jvf. Milne 1999).

Projektet stræber IKKE efter at drengene skal tale om deres følelser – som ellers er en bastant diskursiv formation i personlighedsorienteret psykologisk begrundet intervention. Denne metaforik om at skulle afdække *følelser* hos drengene har vist sig at være mere problemskabende end problemløsende. Drengene er udmærket i stand til at give udtryk for vrede eller sorg – igennem handling. Det, der er brug for, er opbygning af et fælles symbolsprog, der kan knytte drenge og medarbejdere sammen i projektet og i interaktionen med andre deltagere i lokalmiljøet – samt på sigt med den samfundsmæssige debat om disse drenge og dermed med hele den diskursive forholden sig til vold, straf, udstødelse, kort sagt til den samfundsmæssige debat omkring unge mænd. Dette symbolsprog udvikles lokalt gennem fælles idrætsoplevelser, hvor man kan tale om at være øm efter træning f.eks. Dette knytter sproget helt konkret til kroppen og til fysisk træning i en bestemt sammenhæng med andre. Den samfundsmæssige betydning af MATU kan opgøres på i hvert fald to måder.

En måde er at måle de unges sportslige præstationer – og medieomtalen af disse. På dette område går det godt. Drengene trænes i dag af topidrætsfolk (der gør det på frivillig basis). Drengene deltager i mange løb og har gennemført det voldsomt krævende Arctic Circle Race skiløb (som de yngste deltagere).

En anden måde er at spørge drengene, hvad de synes, de har fået ud af at deltage i projektet. En sådan undersøgelse viser, at drengene er meget tilfredse med projektet, idet det giver dem en form for ro, mulighed for at udvikle nye problemløsningsstrategier og mulighed for at dyrke sport. Drengene oplever sig som anderledes i og med at metaforerne om dem ændrer sig: fra problemer til seje gutter. Ændringen af den samfundsmæssige diskursive positionering af dem er behandlingens mål – hvilket er

meget, meget langt fra en substans-tænkning omkring ændring af drengenes personlighed.

Når metaforerne ændrer sig, når diskursen ændres, når der gives mulighed for andre historier end de dominerende, sker der en ændring af de positioner, drengene befinder sig i. Der åbnes for nye handlemuligheder for dem. Der åbnes for valg mht. fremtidens muligheder. Men disse muligheder finder sted i en kontekst med konkrete opgaver og teknologi. Diskurserne og opgaverne er kulturen – ikke som en struktur, men som en fortsat proces. Kulturen peger på individet, personligheden som den samfundsmæssigt bestemte styringsmulighed, men Matu foretager en behandling ved at overskride denne synsvinkel og i stedet se metaforerne omkring drengene som det, der skal behandles. På denne måde er behandlingen et kulturprojekt, der udfordrer de basiskategorier, kulturen opbygges af. Kultur bliver opfattet som diskurs, dvs. de præmisser hvorved vi forstår vores tanker og handlinger – men disse præmisser kan ændres gennem forhandling og aktivitet.

Ligesom dette kulturprojekt kan finde sted indenfor intervention med fokus på aggressive unge mænd, ligeledes kan det finde sted indenfor behandling af mennesker, der er traumatiserede.

Kultur, community og traumatisering

De første forsøg på community baserede interventioner overfor potentielt traumatiserede mennesker fandt sted igennem de såkaldte »psykologiske debriefinger« (Sand & Berliner 1996; Berliner 1995; Violanti et al 2000; Joseph 1999). Disse metoder er blevet meget kritiserede, blandt andet for at være udviklet specifikt i den vestlige kultur og for at fokusere meget på patologi snarere end på sociale ressourcer, der kan modvirke effekten af udsathed for voldsomme oplevelser (Foa et al 2000; Folette et al 1999; Berliner & Sonnicks 2000). Disse ressourcer findes i form af social støtte til de berørte i lokale netværk og viser sig ved en fælles proces af og aktivitet ved de deltagende (Orford 1998; Lewis 1998). At være traumatiseret må ses i forhold til en udpegning af dette i en overgribende diskurs omkring hvad der er lidelse og hvad der ikke er. Den enkeltes identitet knytter sig til denne sociale positionering, der finder sted gennem en dominerende diskurs med en række positionerende metaforer (Papadopoulos & Byng-Hall 1997; Minuchin 1998; Plummer 2001; Snyder et al 2001; Wetherell 2001).

Det er nødvendigt at undersøge denne positionering konkret – igen ud fra den diskurs, der udpeger lidelsens former og de opgaver, der konkret foreligger i koteksten. Dette involverer en begribelse af, hvorledes positioneringsmulighederne bidrager til og ændrer sig i den diskursive forandring, der ovenfor blev defineret som kultur. Spørgsmålet er igen: hvordan

udpeger man i en given kontekst symptomerne på traumatisering og hvorledes udpeges forskellige muligheder for forløb som »traumatisering« eller krise. Hvilken diskursiv udpegning finder sted mht. lidelse, styrke og resilience – og hvilken mening opstår igennem denne udpegning. Skabelsen og udviklingen af de diskurser, der former dette, er kulturen (Clifford & Marcus 1986; Alvesson & Sköldbberg 2000).

På denne måde er psykologiske fænomener udformet gennem sociale aktiviteter, der begrunder sig i en meningsbærende diskurs (der kan være flerstemmig, idet forskellige synsvinkler og aspekter former en række diskursive handlinger og forhandlinger) (Billington et al 1998). Kun i forhold til dette kan vi forstå forskellige symptomer som kommunikative handlinger i et bestemt diskursivt univers – om man udtrykker lidelse ved mavpine eller ved »nervesammenbrud« eller ved noget andet.

Den videnskabelige diskurs omkring psyko-traumatisering lægger et meget individualiserede syn på symptomer (Park 1998). Der fokuseres f.eks. på individets depressive træk, somatisering, vrede, forestillinger, angst, koncentrationsbesvær, stemning og isolationstendens. Dette er i sig selv en afgrænsning og en udpegning af fokuseringen – det er en diskursiv handling at ville vurdere og behandle traumatiserings-symptomer på et individuelt niveau. Og det er, som nævnt, ligeledes en diskursiv handling at fokusere primært på det, personen ikke kan – altså symptombilledet. Overfor dette kan man sætte et fokus på ressourcer og muligheder, samt på symptomernes indlejretthed i en social sammenhæng – enten ved at se dem som kommunikation af lidelse eller ved at sætte fokus på, at antallet af og graden af symptomer er direkte relateret til fravær af social støtte (Waaktaar & Johnsen Christie 2000).

Traumatisk stress kan ses som en reaktion på manglende social støtte i det omgivende samfund. Fokus bliver derfor på community som et medierende led imellem individ og samfund. Social support har en samfundsmæssig side og en individuel/familiemæssig side. Social support er et meget brugt begreb, men der er ikke foretaget megen forskning i, hvorledes det tager sig ud for bestemte grupper i en bestemt samfundsmæssig situation (Orford 1998).

Gennem epidemiologiske studier kan man påpege den sociale distribuering af traumatiseringssymptomer og relatere disse til større samfundsmæssige forhold omkring livsmuligheder (Marsella et al 1996). På denne måde kan man se traumatisering som socialt udpeget og socialt betinget, om end der selvsagt stadig er en oplevet lidelsehistorie for den enkelte. Den oplevede historie er blot ofte svær at formidle, især hvis den er i modstrid med den dominerende historie om traumatisering – i form af videnskabeliggørelse eller politisk ressourcefordeling til behandling af forskellige typer af lidelser. Behandlingskategorierne svarer ikke til den oplevede livspraksis for alle. Når man taler om kultur og traumatisering som overordnede begreber, kommer man ofte langt væk fra den oplevede dag-

ligdag og livspraksis – vi spørger til om folk sover godt om natten, men ikke til om de er politisk aktive i deres nærmiljø. Måske det sidste kunne være et ligeså relevant kriterium for sundhed som det første – men der er sket en diskursiv, kulturel udpegning af at søvn er mere væsentlig end politisk deltagelse.

Perspektiver

Den tværkulturelle psykologi har udviklet sig fra at bestå i sammenligninger af reaktioner hos mennesker fra forskellige kulturer. Denne form for sammenligninger forudsatte et substantialistisk kulturbegreb. Gradvist måtte dette kulturbegreb opgives og erstattes med en erkendelse af, at kultur er en forsat udviklingsproces, der ikke adskiller (opdeler) mennesker, men i stedet foregår som en fælles udvikling af forståelser. Dernæst blev disse forståelser sat i relation til overgribende diskurser, der udpeger de forskelliges positioner – f.eks. som værende forskellige kulturelt set. Diskurserne knyttedes sammen med en magtanalyse og det væsentlige blev, hvordan diskurserne medfører eksklusion og inklusion i bestemte netværk, kaldet *communities*. I dag ser man disse communities i forhold til bestemte praktiske og teoretiske opgaver, de søger at løse – dels som defineret ud fra et større samfundsmæssigt rationale.

Hele psykologiens projekt med at forstå handlinger ud fra en personlighedsmodel anfægtes gennem dette som et politisk projekt, idet det ses som en forlængelse af en proces, der startede med nationalstaternes grundlæggelse. For at være stater skulle der være et antal borgere, der netop var borgere i denne stat. De skulle referere som borgere til nationalstaten, dvs. som individer. Derved blev den politiske styrbarhed og legitimering videnskabeliggjort på et individniveau, idet hver enkelt kunne bedømmes på sin personlighed som borger eller ikke borger: som tilhører denne kultur eller være en »stranger«; som tilhører fornuften eller være udenfor denne (Foucault 1973, 1977; Rose 1999). I det ovenfor gennemgåede eksempel fra Grønland viser det sig, hvorledes dette rationale må overskrides i dag, idet hele dualismen mellem individ og samfund må ophæves, hvis en brugbar behandling skal kunne lykkes. Der må foretages en ændring af metaforer på et social, diskursivt niveau, hvilket betyder at »behandlingen« involverer et helt community, hvor vi alle er med i en fælles erkendelsesproces.

Transkulturel psykologi handler i dag om at se kultur som en fælles udviklingsproces, hvor forskellige stemmer kan høres og forskellige handlinger vælges ud fra de valgmuligheder, der er i konteksten. Kulturpsykologi handler ikke mere om segregation, kategorisering og adskillelse, men om social ansvarlighed i et globalt perspektiv, hvor mange stemmer får rum og bliver lyttet til.

LITTERATURLISTE

- ALVESSON, M. & SKÖLDBERG, K. (2000) *Reflexive Methodology*. London: Sage.
- ANDERSON, H. & GOOLISHIAN, H.A. (1992). *Från påverkan til medverkan*. Stockholm: Marelid.
- ANTONOVSKY, A. (1990) *Study Health vs. Studying Disease*. Paper at the Congress for Psychology and Psychotherapy. Berlin.
- AXELSON, J.A. (1993). *Counseling and development in a multicultural society*. Pacific Grove: Brooks/Cole.
- BERLINER, P. & SONNIKS M. (2000): Psychological First Aid as Part of Disaster Response. *ESTSS Bulletin – European Society for Traumatic Stress Studies*. 2000, Vol. 7, No. 2, p. 3-5.
- BERLINER, P. (1997) Kultur – adskillelse eller dialog. Arenas, J. (red.): *Interkulturel psykologi*. Hans Reitzels Forlag.
- BERLINER, P. (1995) *Vold og trusler på arbejdet*. Gads Forlag.
- BERLINER, P. (1992). Storgruppe-forskning og massepsykologi. I *Psyke og logos*. 2. 420-434.
- BERLINER, P. & HOMMELGAARD, B. (1987) *Kulturforskelle og psykologi* København: Dansk Psykologisk Forlag.
- BERLINER, P. (1987) *Afhængighed og udfordring – skolen i Grønland og i den tredje verden* København; Danmarks Lærerhøjskole
- BERRY, J.W. ET AL. (1992): *Cross-cultural psychology: Research and applications*. Cambridge University Press.
- BERRY, J.W., IRVINE, S.H. & HUNT, E.B. (1988). *Indigenous Cognition: Functioning in Cultural Context*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- BILLINGTON, R., HOCKEY, J. & STRAWBRIDGE, S. (1998) *Exploring Self and Society*. Chichester: John Wiley and Sons.
- BRISLIN, R. (2000): *Understanding Culture's Influence on Behavior*. Fort Worth: Harcourt College Publishers.
- CASTILLO, R. J. (1997) *Culture and Mental Illness – A Client-Centered Approach*. Pacific Grove: Brooks/Cole Publishing Company. 3-91.
- CLIFFORD, J. & MARCUS, G.E. (Eds.) (1986) *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- COMPAS, B.E. (1995) Promoting successful coping during adolescence. In Rutter, M. (eds.): *Psycho-Social Disturbances in Young People*. Cambridge University Press.
- DALTON, J. H., ELIAS, M. J., & WANDERSMAN, A. (2001) *Community Psychology – Linking Individuals and Communities*. Australia: Wadsworth.
- DeMAUSE, L. (1999): Childhood and Cultural Evolution. In *The Journal of Psychohistory*. Vol. 26. p. 642-723.
- FJORD JENSEN, J. (1988): Det dobbelte kulturbegreb – den dobbelte bevidsthed. I H. Hauge & H. Hortsbøll (red.): *Kulturbegrebets kulturhistorie*. Århus Universitetsforlag.
- FOA, E. B., KEANE, T. M. & FRIEDMAN, M. J. (2000) *Effective Treatments for PTSD*. London: Guildford Press.
- FOLETTE, V. M., RUZEK, J. I. & ABUEG, F. R. (Eds.) (1999) *Cognitive-Behavioral Therapies for Trauma*. New York: Guilford Press.
- FOUCAULT, M. (1973): *Galskapens historie*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- FOUCAULT, M. (1977): *Overvågning og straf*. København: Rhodos.
- FRIDBERG, T. (1992): *De socialt udstødte*. København: Socialforskningsinstituttet.
- FRUGGERI, L. & MATTEINI, M. (1991): From dualism to complexity: methodological issues in psychotherapy in public services. I L. Fruggeri mfl. (eds.): *New systemic ideas from the Italian mental health movement*. London: Karnac Books.

- GAUGUIN, J. & BERLINER, P. (1999) *Psycho-social Support in Kosovo*. Report. Danish Red Cross.
- GERGEN, K.J. (1991): *The Saturated Self*. New York: Basic Books.
- GERGEN, K.J. (1991): *Realities and Relationships*. Harvard University Press.
- GRAY-LITTLE, B. & KAPLAN, D. (2000) Race and Ethnicity in Psychotherapy Research. In Snyder, C.R. & Ingram, R.E. (Eds.) *Handbook of Psychological Change – Psychotherapy Processes and Practices for the 21st Century*. New York: Wiley.
- GUDYKUNST, W.B. & TING-TOOMEY, S. (1988): *Culture and Interpersonal Communication*. London: Sage.
- HAKESBERG, S. & BERLINER, P. (2001): En dør mod samfundet. *Psykolog Nyt*. Vol 55, No. 5, p. 10-15.
- HASTRUP, K. (1988): Kultur som analytisk begreb. I H. Hauge & H. Hortsbøll (red.): *Kulturbegrebets kulturhistorie*. Århus Universitetsforlag.
- HAUGE, H. (1988): Begrebet Culture. I H. Hauge & H. Hortsbøll (red.): *Kulturbegrebets kulturhistorie*. Århus Universitetsforlag.
- HELLER, K. (1989). The return to community. *American Journal of Community Psychology*. Vol 17. p. 1-16.
- JOSEPH, S.; WILLIAMS, R. & YULE, W. (1999) *Understanding Post-Traumatic Stress – A Psychosocial Perspective on PTSD and Treatment*. Chichester: Wiley.
- LEWIS, J. A., LEWIS, M. D., DANIELS, J. A., & D'ANDREA, M. J. (1998) *Community Counseling – Empowerment Strategies for a Diverse Society*. Pacific Grove: Brooks/Cole Publishing Company.
- MARCUSE, H. (1973): *Reason and Revolution*. London; Routledge and Kegan Paul.
- MARSELLA, A. J.; FRIEDMAN, M. J. & SPAIN, E.H. (1996) Ethnocultural Aspects of PTSD: An Overview of Issues and Research Directions. In Marsella et al (Eds.) *Ethnocultural Aspects of Posttraumatic Stress Disorder*. Washington: American Psychological Association.
- MATSUMOTO, D. (2000): *Culture and Personality*. Belmont: Wadsworth.
- MATURANA, H.R. & VARELA, F.J. (1987): *The tree of knowledge*. Boston: New Science Library.
- MILNE, D.L. (1999) *Social Therapy – A Guide to Social Support Interventions for Mental Health Practitioners*. Chichester: John Wiley and Sons.
- MINUCHIN, P., COLAPINTO, J. & MINUCHIN, S. (1998) *Working with Families of the Poor*. New York: The Guilford Press.
- ORFORD, J. (1998) *Community Psychology – Theory and Practice*. Chichester: John Wiley and Sons.
- PAPADOPOULOS, R. K., & BYNG-HALL J. (Eds.)(1997) *Multiple Voices – Narrative in Systemic Family Psychotherapy*. London: Duckworth
- PARK, CRYSTAL L. (1998) Implications of Posttraumatic Growth for Individuals. In Tedeschi, R. G., Park, C. L. & Calhoun, L.G. (Eds.), *Posttraumatic Growth*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- PENN, P. (1985): Feed-forward: Future questions, future maps. *Family Process*, 24, 299-311.
- PLUMMER, K (2001) *Documents of Life 2 – an Invitation to a Critical Humanism*. London: Sage.
- ROSE, N. (1999): *Powers of Freedom*. Cambridge University Press.
- SAMPSON, E.E. (1999): *Dealing with Prejudice*. Fort Worth: Harcourt College Publishers.
- SAND, L. & BERLINER, P. (1996) Psykologisk debriefing og narrativitet. *Psyke og Logos*. Nr. 2. Side 139-153.
- SCOLLON, R. & SCOLLON, S.W. (1995): *Intercultural Communication*. Oxford: Blackwell.

- SEIFERT, K.L. (1991). *Educational Psychology*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- SMITH, J. L. (2000) *The Psychology of Action*. Chichester: John Wiley and Sons.
- SNYDER, C.R., ILARDI, S., SCOTT, T. M. & CHEAVENS, J. (2000) Hope Theory: Updating a Common Process for Psychological Change. In Snyder, C.R. & Ingram, R. E. (Eds.), *Handbook of Psychological Change – Psychotherapy Processes and Practices for the 21st Century*. New York: Wiley.
- SUE, S., ZANE, N. & YOUNG, K. (1994): Research on Psychotherapy with Culturally Diverse Populations. In Bergin, A.E. & Garfield, S.L. (eds.): *Handbook of Behavior Change*. New York: John Wiley & Sons.
- TURNER, B. (2001) *Society and Culture*. London: Sage.
- VIOLANTI, J.M., PATON, D. & DUNNING, C. (Eds.) (2000) *Posttraumatic stress intervention: Challenges, issues, and perspectives*. Springfield: Charles C Thomas, Publisher.
- WAAKTAAR, T. & JOHNSEN CHRISTE, H. (2000): *Styrke sterke sider – håndbok i resilience grupper for barn med psykosociale belastninger*. Oslo: Kommuneforlaget.
- WATZLAWICK, P. (1996): The Construction of Clinical »Realities«. In Rosen, H. & Kuehlwein, K.T. (eds.): *Constructing Realities – Meaning-Making Perspectives for Psychotherapists*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- WETHERELL, M., TAYLOR, S. & YATES, S. (Eds.) (2001A) *Discourse Theory and Practice*. London: Sage.
- WHITE, M. & EPSTON, D. (1990): *Narrative Means to Therapeutic Ends*. New York: Norton.
- WILLIAMS, R. (1976): Communications as Cultural Science. I C.W.E.Bigsby (ed.): *Approaches to Popular Culture*. London: Edward Arnold.
- WILLIAMS, R. (1977): *Marxism and Literature*. Oxford University Press.